

В. Зарва, докт. філол. наук

Модель героя-праведника у прозі Ф. Достоєвського і Т. Шевченка

Письменники І. Гончаров, Ф. Достоєвський, М. Лєсков, В. Короленко, Т. Шевченко не раз намагалися створити образ позитивної людини. Багато літературознавців досліджували цю проблему в творчості окремих митців, зокрема В. Камінський, В. Капустін, В. Халізов простежили історію створення позитивного образу в російській літературі 70-80-х рр. ХІХ ст., зображення "героїв часу" і праведництва російськими письменниками ХІХ століття, С. Гетьман звернулася до просвітницького ідеалу людини та його образної інтерпретації у повістях Т. Шевченка та ін. Однак у порівняльному аспекті модель героя-праведника не розглядалася в прозі російського письменника Ф. Достоєвського й українського – Т. Шевченка. Тому ми спробуємо виявити деякі особливості втілення концепції праведництва і зображення героїв-праведників у прозі Ф. Достоєвського і Т. Шевченка, враховуючи неоднорідність цієї моделі.

Ф. Достоєвський втілює у художніх творах образ "позитивно прекрасної людини" – це князь Мишкін ("Ідіот"), Тихон ("Біси"), Макар Долгорукий ("Підліток"), Альоша Карамазов ("Брати Карамазови"), І. Гончаров – образ "світської праведниці" Тетяни Марківни Бережкової ("Обрив"), М. Лєсков – цілу галерею праведників, у Т. Шевченка – це праведні герої Никифор Сокира, Саватій Сокира, Степан Мартинович Левицький ("Близнець"), образи кріпаків-митців ("Художник", "Музикант"), Штернберг ("Художник").

Ці герої представляли повсякденне, негероїчне життя звичайних людей. Ціннісний світ героїв (здатність до самопожертви і подвигу, вірність законам обов'язку, честі, совісті, допомога чужим людям) дав можливість В. Халізову охарактеризувати цей тип як "житійно-ідилічний" [5, 111]. Праведники не були однорідною групою: у їхньому складі були герої, закорінені у традиційний побут (Наталія Савівна, Карл Іванович з "Дитинства" Л. Толстого), і герої, які переймалися подіями суспільного життя (лєсковський Савелій Туберозов).

Про необхідність утілення позитивних начал російського життя писав Ф. Достоєвський: "Публіка дуже полюбає сатиру, проте, моє переконання, принаймні, що ця ж публіка незрівнянно більше полюбає позитивну красу, жадає її" [2, 12, 28]. Письменник намагався передбачити моральну структуру "нової людини" сучасного йому покоління, створивши образ позитивного героя. Для цього Ф. Достоєвський звертався до вже відомих типів у російському фольклорі та літературі (Штольц, Лаврецький, Рахметов, Лопухов, Безухов), до концепцій позитивної особистості в німецькій класичній філософії, до ідеальних типів релігійної літератури. Образи Зосими, Альоши Карамазова свідчили про пошуки письменником справжнього героя в монастирі.

Поширені в літературі XIX ст. два типи романного героя, в основі яких – архетипи "дурня" і "героя", у Ф. Достоєвського сходяться в одному персонажі – князі Мишкіні ("Ідіот"), Альоші Карамазові ("Брати Карамазови"). До речі, спорідненість Мишкіна з гончаровським Обломовим відзначав сам Ф. Достоєвський, звернувшись до образу "дивака", що перебував у центрі світової та європейської культури. Мотив юродства зародився в уявленнях народу про блаженного як носія певної істини-передбачення, страждання і жертвування. Рогожин стверджує: "...зовсім ти, князю, виходиш юродивий, і таких, як ти, Бог любить!" [2, 8, 14].

Правдошукач Мишкін, який був варіантом високого типу безумця і дивака, належав до вищого стану суспільства. Двоїстість цього характеру полягає в тому, що в емпіричному плані він був "ідіотом", "смішним дурником", а в метафізичному – мудрецем і проповідником. Як і "природну людину", героя майже не цікавить думка про себе інших людей, оскільки він живе своїм внутрішнім світом. Герой, зазначає В. Свительський, "постає у вигляді побутової, соціальної та психологічної аномалії. Врахування аномальності образу Мишкіна, поступовий розгляд його лінії в романі з погляду естетики трагічного дозволяють відмежувати "істину" героя від більш універсальної думки автора, від морально-естетичного ідеалу, який стоїть за образом і стверджується в романі за законами трагічного" [4, 10 – 11]. За допомогою цього символічного образу здійснюється суд над умовами земного ствердження правди, хоча не без елементів іронії та трагедії.

Ф. Достоєвський намагався представити в образі Мишкіна ідеальну людину, тип вищої моральної організації. На відміну від Дон-Кіхота, що жив ілюзіями, герой Ф. Достоєвського намагався свої утопічні ідеї втілити в життя. Якщо, наприклад, у героя М. Чернишевського Рахметова була програма, план дій, то герой Ф. Достоєвського їх не мав, а всі думки і вчинки налаштовував на відродження людства. Милосердний, співчутливий, добрий, він прагнув вирішити загальнонаціональну проблему, об'єднавши сучасників. Мишкін уособлює надію

Ф. Достоевського на можливість здійснення мрії про всезагальне братство людей, яка набуває в романі релігійно-моральної форми як здатність "простити і прийняти прощення".

Образом князя Мишкіна Ф. Достоевський немовби нагадує суспільству, що співчуття є головним законом життя, а любов до ближнього, безкорислива допомога людям і є джерелом радості і щастя. Герой вирізнявся здатністю побачити духовну красу кожної людини, навіть зіпсованої.

Письменник наділяв позитивного героя-праведника відтінком "святості", про що писав у березні 1870 р.: "Либонь виведу величну, позитивну, святу фігуру" [2, 29, кн.1, 118]. Саме "святості" не вистачає, на думку Ф. Достоевського, герою І. Тургенєва Лаврецькому ("Дворянське гніздо"), натомість ця риса безмежної любові до Бога притаманна світосприйняттю іншої героїні І. Тургенєва Лізі Калітіній, а також Соні Мармеладовій у Ф. Достоевського. Неодноразово дослідники справедливо зазначали поєднання в образі Мишкіна рис канонічного Христа з особливостями характеру "природної людини" [3, 261].

У "Підлітку" в образі мужика-правдошукача Макара Долгорукого втілена ідея Ф. Достоевського про порятунок людства за допомогою низів, ідея "благообразія", в якій примітивний комунізм поєднується з деякими гуманістичними заповідями Христа. Розповідаючи про цього героя, Версілов пригадує вірш про Власа у М. Некрасова. Образ мандрівника Макара розглядається Ф. Достоевським як трансформований варіант народного типу Власа, увага до якого пояснюється ідеалізацією письменником російського мужика з його обцинними нормами життя, працею на землі.

У діяльності героя Альоши Карамазова ("Брати Карамазови") Ф. Достоевський прагнув утілити вироблену досвідом усього свого життя позитивну програму, розуміння образу "позитивно прекрасної людини", до якого дійшов у результаті сорокарічних болісних роздумів, численних спроб і помилок.

На відміну від завершених, розкритих до кінця образів своїх братів, Альоша Карамазов є, на думку оповідача, "діяч невизначений, невисвітлений", який ще не встиг діяти в миру. Ф. Достоевський із повагою ставиться до героїв Мишкіна і Альоши Карамазова, але, на противагу Мишкіну, бачить Альошу не зламанним життям бійцем, на якого, можливо, чекає шлях справи, відведена головна роль у єднанні людей. Альоша різниться від своїх братів тим, що готовий усім пожертвувати заради іншої людини, страждати за неї, подібно до Христа.

Сміливо порушуючи у романі "Брати Карамазови" моральні питання, Ф. Достоевський не нав'язує готових відповідей, шляхів, а пропонує читачеві самому обрати життєву позицію. Отже, "позитивно прекрасні" герої Ф. Достоевського – це звичайні люди, які люблять життя, є

оптимістами, хочуть змінити світ і вірять у таку можливість насамперед через внутрішнє вдосконалення кожної людини і особистий приклад проповідників християнських заповідей, але залишаються пасивними.

І. Гончаров, створюючи образ "світської праведниці" бабусі Тетяни Марківни Бережкової, яка здійснила моральний подвиг, ідеалізує героїню, порівнює її з великими жінками минулого. Вирізняють героїню такі риси характеру, як жертвовність, здатність до рішучих дій, почуття власної гідності, працьовитість, доброта, практичність.

Героїв-праведників створювали і українські митці. Т. Шевченко в російських повістях показує образ українського інтелігента, який знаходить смисл життя у духовних цінностях народу: це хуторянин Никифор Сокира, його прийомний син лікар Саватій Сокира, вчитель Степан Мартинович Левицький ("Близнець"), творчі особистості, життя яких показане через образи кріпаків-митців ("Художник", "Музикант"), Штернберг ("Художник"). Вони втілюють шевченківський ідеал людини "з національно виразними рисами характеру, особистою й суспільною повноцінністю" [1, 11].

Через усю повість "Близнець" проводиться думка про необхідність для кожної людини чесної праці, яку насамперед уособлюють батьки Саватія і Зосима. Письменник високо оцінює працелюбство старого пасічника Сокири, який від власної праці на землі в єдності з природою був щасливим: "Щасливий, стократ щасливий той чоловік, що зумів одхилити від себе все недостойне чоловіка і вдовольняється тільки благами, надбаними власною працею" [6, 337]. У цьому він наслідує українського мислителя Григорія Сковороду, який пише про виховання людини, вдосконалення природних здібностей, про тісне поєднання релігійного й світського виховання, необхідність змалку плекати в дітях почуття любові до Бога і до своїх ближніх. Згідно з вченням Сковороди, мета виховання – людяність, а знаряддям виступає любов.

Г. Сковорода одним із перших у Росії XVIII ст. запропонував просвітницьку ідею осягнення праці як найпершої життєвої потреби і найвищої насолоди. До нього праця інтерпретувалася як засіб існування. Концепція "сродної" праці, праці за покликанням, праці, що відповідає вродженим нахилам і внутрішнім задаткам, передбачала самоутвердження особи і розглядалася як найвищий зміст її буття. Митець закликав людей до морального вдосконалення через подолання примусової "несродності" праці як джерела всіх суспільних бід.

Істинний християнин Никифор Сокира є господарем на землі, де працювали його предки, де він розводить бджіл, робить добро, виховує дітей покритки, як високоосвічена і культурна особистість постійно вдосконалює свої знання і навички. Никифор Федорович розкривав переваги занять бджільництвом: "Найпрацьовитіше, богові і чоловікові найприємніше з усіх земноводних створінь – це бджола. А ходити коло неї і корисно, і богові не противно. Цей смиренний труд одвертає вас од

усякого нечистого стосунку з корисливими людьми, а разом з тим заступає вас і від убожества, що гнітить і принижує людину" [6, 367].

Крім того, незважаючи на свій довготривалий досвід і спостереження, Никифор Федорович постійно поповнює свої знання, вчиться, застосовує німецький досвід ведення сільського господарства на своєму хуторі. Він опанував розумну науку організатора першої в Росії школи бджільництва, автора книги "Школа пасічництва" Петра Івановича Прокоповича (1775 – 1850), що жив біля Батурина. Т. Шевченко використав документальні факти, прізвиська реальних осіб.

Ідеальних героїв Т. Шевченко проводить через естетичне виховання, іноді робить їх творцями прекрасного.

Про художника Штернберга ("Художник") його друзі кажуть як про "предоброго Віля" [6, 472], "Та й дивак же він страшений!" [6, 515], "Чудесний, незрівнянний Штернберг!" [6, 478]. У тексті твору герой неодноразово відноситься оповідачем "...до сонму праведників" [6, 521]. Він прожив життя і помер, "як істинний праведник, тихо, спокійно..." [6, 520]. Образи позитивних героїв допомагають розкрити суспільно-політичні та філософські погляди письменника.

Отже, при створенні моделі героя-праведника російські та українські письменники конкретними образами представників різних соціальних станів стверджували своє бачення ідеалу і шляхів рятування людства. Якщо М. Салтиков-Щедрін, М. Некрасов не ідеалізували подвижників і філософів з народу, наголошуючи на їхній суспільно-моральній ролі, то М. Лєсков, Ф. Достоевський, створюючи християнську концепцію світу і людини, ідеалізували деяких своїх героїв (Савелій Туберозов, Сава, Мишкін, Альоша Карамазов та ін.), наголошували на рисах святості, протиставляючи їм негативних персонажів, розкривали образи через полеміку з нігілістами. Утім, названі герої були безсилі змінити реальний стан речей, хоча й має праведництво у М. Лєскова, Т. Шевченка діяльну природу, а у Ф. Достоевського – пасивну. Праведники не були однорідною групою.

1. *Гетьман С. В.* Просвітницький ідеал людини та його образна інтерпретація у повістях Т. Шевченка: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.01 / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К., 2003; 2. *Достоевский Ф. М.* Полн. собр. соч.: В 30 т. / Под ред. В. Г. Базанова и др. – Л., 1972 – 1988; 3. *Лотман Л. М.* Реализм русской литературы 60-х годов XIX века (Истоки и эстетическое своеобразие). – Л., 1974; 4. *Свительский В. А.* Миротношение Достоевского и принципы его воплощения в романах писателя 60 – 70-х годов. – Автореф. дис. канд. филол. наук: 10640 / Воронежский гос. ун-т. – Воронеж, 1971; 5. *Хализев В. Е.* "Герои времени" и праведничество в освещении русских писателей XIX века // Русская литература XIX века и христианство. – М., 1997; 6. *Шевченко Т.* Повісті. – К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1964.